

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e Hitaplar (II)*

Muhammed Fatih KESLER

Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

***Abstract:** Adresse to the Prophet in the Qur'an. The Qur'an is the last phase of divine revelation which goes back to the prophet Adem. It is the only way of salvation not only for Muslims, but also for the whole humanity. However, at the beginning, the Qur'an was not received with due respect by the local people of Mecca who wanted to continue their pagan tradition. They resisted to the divine revelation. Furthermore, they tortured the prophet, who was responsible for dissemination of the revelation, and his companions. In such a difficult historical progress, Allah the Almighty, in some of his revelation, directed the address to the prophet (p.b.u.h.) and Muslims. Naturally, not all the addresses of God were results of this arduous progress. Some of them were revealed as a consequence of some human activities of the prophet. Therefore, the contents and the messages of qur'anic addresses differ depending on the historical circumstances. The qur'anic addresses indicate absolute divine supervision on the prophet. We examined, in our previous article with the same title, three qur'anic addresses, i.e. emir (order), ikaz (warning/caution) and teselli (consolation/relieve). In this second article, we will study the following qur'anic addresses: Hatırlatma (to remind), tavsiye (advice/ recommendation) and bilgilendirme (to inform).*

Key Words: Qur'an, Prophet, Addresses, Divine Supervision.

* Bu makalenin birinci kısmı için bkz. Muhammed Fatih Kesler, "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e Hitaplar I", AÜİFD, C. XLIII. Sayı 2, Yıl 2002, s. 91-119.

A – Hatırlatma

Muhammed (a.s.)'in, fakir ve yetim bir çocuk iken yakınlarının himayesinde büyütülüp ardından da son peygamberlik makamına yükseltilmiş olması, kendisi için büyük bir nimet ve hatta her peygamberin elde edemeyeceği büyük bir pâyedir. Ayrıca onun sürekli olarak Rabbânî bir destekle düşmanları karşısında yalnız bırakılmaması da bu çerçevede kendisine verilen bir başka ayrıcalıktır. Öyleyse herkese verilmeyen bu nimetlerin bahşedildiği peygamberin de başkalarına tevdi edilmeyen bir takım görev ve sorumlulukları olmalıdır. Aşağıda örneklerle daha ayrıntılı olarak da inceleyeceğimiz gibi, Kur'ân-ı Kerim, hem bu nimetlerin nelerden ibâret olduğunu, hem de Peygamber (a.s.)'in seçilmiş bir kul olarak hangi görevlerinin bulunduğunu yeri geldikçe kendisine ilâhî bir kayıtla hatırlatmaktadır.

1 – Yüce Allâh'ın Yardımının ve Nimetlerinin Hatırlatılması

Burada söz konusu edilen hitapların baskın karakteri, Hz. Muhammed'e bahşedilen peygamberlik nimetinin İlâhî İrâde'nin yardımı olmaksızın ve başka nimetlerle desteklenmeksizin tek başına sürgit bir müstağniliğe sahip olmadığının vurgulanmasıdır. Meselâ onun, İslâm dışı bazı unsurların yanlış telkinlerine karşı İlâhî bir güç tarafından korunduğu şu hitaba konu edilmektedir:

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ أَنْ يُضْلُوكَ وَمَا يُضْلُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَضُرُّوكَ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا

“Allâh'ın sana lütfu ve acıması olmasaydı, onlardan bir grup seni sapturmaya yeltenmişti. Onlar sâdece kendilerini saptırırlar, sana hiçbir zarar vermezler. Allâh sana Kitab'ı ve hikmeti indirerek sana bilmediğin şeyleri öğretti. Allâh'ın sana olan lütfu gerçekten büyüktür.”¹

Muhammed (a.s.)'in, Allâh (c.c.)'in korumasında olduğunu dolayısıyla onun hiçbir güç tarafından yanlış yola sevk edilemeyeceğini bildiren bu ibârelerdeki müjdeler peygamberlik nimetini tamamlayan unsurlardır. Bu İlâhî vaatlerin teyit edildiği örnekler onun yirmi üç yıllık risâlet hayatında az değildir. Meselâ Bedir Savaşı'nda Müslümanların, kendilerinden sayıca fazla olan müşrikleri ağır bir yenilgiye uğratmaları ve onlara çok büyük kayıplar verdirmeleri Nebi (a.s.)'ye vahiyle hatırlatılarak bunun İlâhî bir yardım olduğu vurgulanmıştır:

¹ - Nisâ (4): 113.

وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُشْكُرُونَ * إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُبَدِّلَكُمْ رَيْبَكُمْ
بِثَلَاثَةِ آفَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ * بَلَى إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَذَا يُبَدِّلْكُمْ رَيْبَكُمْ بِخَمْسَةِ
آفَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ*

“(Allâh müminlere yardım eder.) Nitekim Allâh size Bedir’de de yardım etmişti. Siz o zaman zayıf idiniz. O halde Allâh’tan korkun ki şükredesiniz. O zaman sen mü’minlere: ‘Rabb’inizin size indirilmiş üç bin melek ile yardım etmesi size yetmez mi?’ diyordun. Evet sabreder, korunursanız onlar hemen şu dakikada üzerinize gelseler Rabb’iniz size beş bin melek ile yardım eder.”²

Bu hitabın öncesinde yer alan ibârelerde Uhud Savaşı ve sonuçlarından bahsedilmektedir. Bu savaşta Müslümanların çok ağır kayıplar verdiğini buna karşılık Bedir’de zafer kazandıklarını düşünürsek her iki olayın da arka arkaya zikredilmesiyle Allah’ın vermek istediği mesaj kanaatimizce şudur: “Peygamber (a.s.)’e ve Müslümanlara İlâhî yardımın ulaşabilmesi bazı şartlara bağlıdır. Ayrıca Cenâb-ı Hak, her ne kadar Nebi (a.s.)’sini gözetim ve koruma altına alsın bile bu durum ona ve Müslümanlara mutlak bir yardımın her şartta ulaşacağı anlamına gelmez. Öyleyse gerekli tedbirleri almadıkları ve alınan tedbirleri dünya özelemleri sebebiyle terk ettikleri müddetçe Müslümanlar, böylesine acı tecrübelerle her zaman hazır olmalıdırlar. Yukarıdaki âyetin öncesinde yer alan şu ibâreler, Müslümanlar tarafından yapılan her hareketin Allâh rızası için olması gerektiğini vurgulamakta dolayısıyla O’nun yardımının da sâdece böyle bir ortamda gerçekleşebileceğini imâ etmektedir:

إِذْ هَمَّتْ طَّائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيَهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

“Sizden iki grup korkup bozulmağa yüz tutmuştu. Halbuki Allâh kendilerinin dostu idi. İnananlar Allâh’a güvensinler.”³

Bedir ve Uhud savaşlarıyla ilgili olan bu hitaplarda, Nebi (a.s.)’yi sâdece başarılı bir savaş komutanı olarak gören ve böyle tanıtmaya çalışanlara şöyle bir mesajın yollandığını söyleyebiliriz: Peygamber (a.s.), her ne kadar savaş yapan bir elçi olsa bile, bu gerçek hem onun hem de daha önce gönderilen ve şer güçlere karşı savaşmak zorunda kalan bütün peygamberler için sâdece bir araçtır.

Kısaca Peygamber (a.s.)’e verilen nimetlerden ve yapılan yardımlardan bahseden hitapların bulunduğu âyetlerde dikkat çeken en önemli husus; bu türden güzel şeylerin devam edebilmesi için “her nimet bir külfet karşılığındadır” olgusu mucibince onun da bir insan ve bir peygamber olarak üzerine düşen görevleri yerine getirmesinin gerekliliğidir.

² - Al-i İmrân (3): 123-125.

³ - Al-i İmrân (3): 122.

Şu hitapta da görüleceği üzere peygamberlerin yiyeceklerini seçerken bile özen göstermeleri âdeta kendilerine bahşedilen iyiliklerin devamı için bir ön şart niteliğindedir:

يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ

“Ey Peygamber! Temiz ve helal olan şeylerden yiye, güzel amel ve hareketlerde bulunun. Çünkü ben, sizin yaptıklarınızı bilirim.”⁴

Bu âyetteki mesajın muhatabının doğrudan Hz. Muhammed olmakla birlikte⁵ ibârenin genel tarzda ifâde edilmiş olması böylesi hitapların diğer peygamberlere de yapıldığına işaret etmektedir.⁶

O halde normal bir insan için gerekli ve zorunlu olan temiz rızık sağlama olgusu, Muhammed (a.s.) ve diğer bütün peygamberler için de geçerlidir. Asıl itibarıyla böyle bir zorunluluk İlahî İrâde'nin ona bahşettiği önceki nimetlerin sıhhati ve devamı için gereklidir.

Kur'ân'ın tenzil sürecinde Nebi (a.s.)'ye yöneltilen hatırlatma hitapları içerisinde inceleyeceğimiz şu âyet farklı mesajlar sunmaktadır:

وَلَا تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مَتَاهَا وَطَرَا زَوْجَهَا لَوْ كَانَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ خَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَقْعُورًا

“(Ey Muhammed!) Allâh'ın nimet verdiği, senin de kendisine iyilik yaptığın (özgürlüğüne kavuşturduğun) kimseye ‘Eşini bırakma! Allâh'tan kork diyordun; fakat Allâh'ın açığa vuracağı şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa asıl çekinmene layık olan Allâh idi. Zeyd, o kadından ilişkisini kesince biz onu sana nikahladık ki (bundan böyle) evlatlıkları kadınlarıyla ilişkilerini kestikleri zaman o kadınlarla evlenmek hususunda mü'minlere bir güçlük olmasın. Allâh'ın buyurduğu (her zaman) yerine getirilmiştir.”⁷

Bu hatırlatma hitabı aslında Peygamber (a.s.)'e yönelik bir ikazı da içermektedir. Buna göre onun, endişelerini bile sâdece Allâh (c.c.) için duyması ve bu hususta hiç kimseye aldırış etmemesi gerekmektedir.

Hasan el-Basrî (ö:110/728), bu hitabın Peygamber (a.s.)'e çok ağır geldiğini söylemiştir. Ayrıca daha önce de ifâde ettiğimiz gibi Hz. Aişe (ö:58/678) de aynı ibâreyle ilgili olarak şöyle demiştir: “Eğer Peygamber, Kur'ân'dan her hangi bir âyeti gizlemek isteseydi bu âyeti gizlerdi.”⁸

⁴ - Mü'minûn (23): 51.

⁵ - Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî: el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân, İstanbul 1398/1978, II.43.

⁶ - Bu konuda geniş bilgi için bkz: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî: Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân, Beyrut 1408/1988, XVIII.28.

⁷ - Ahzâb (33): 37.

⁸ - Câmiü'l-beyân, XXII.13; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî: el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, Kahire tsz., XIV.188.

Bu hatırlatma hitabının muhtevastaki mesajın şu sonuçları da ihtiva ettiğini söyleyebiliriz: Cenâb-ı Hak, kullarının arasından seçtiği Elçi'ye, doğru olmadığı halde toplumun genel kültürü çerçevesinde kök salmış ve aksi hareketin kişinin psiko-sosyal hayatında derin izler bırakabileceği bazı alışılmadık durumları, muhtemel karşı reaksiyonlara rağmen bazen uygulatmıştır. Aksi takdirde mutlaka ifâde edilmesi gereken gerçeğin saklanması başka problemlere neden olabilirdi. Buna yukarıdaki hitaba konu olan Peygamber (a.s.)'in, azatlı kölesi Zeyd b. Harise (ö: 8/629)'den ayrılan Zeyneb b. Cahş (ö: 22/643) ile evlenmesi meselesi tipik bir örnektir. O zamanki geleneğe aykırı olan bu uygulamanın izahı da zaten vahiy tarafından yapılmıştır. Böylece kendi şahsı ile ilgili bir konuda Nebi (a.s.)'ye herhangi bir açıklama yapma fırsatı verilmemiş dolayısıyla bu iş her şeyden önce Müslümanların itiraz etmeyecekleri ya da onların kafalarındaki soru işaretlerini tamamen yok edebilecek bir yöntemle yani vahiy bildirgesiyle izah edilmiştir. Aslında Peygamber (a.s.)'in şahsına yönelik olan bu hitap aynı zamanda Müslümanlara yapılan bir açıklama özelliğini de her zaman korumaktadır. Bu bağlamda İslâm dışı unsurlardan gelebilecek dedikodulara İlâhî İrâde tarafından cevap verilmemesi ve onların muhatap alınmaması ise bu hitabın vermek istediği bir başka özel mesajdır.

2- Hz. Peygamber'e Görevinin Hatırlatılması

Peygamber (a.s.)'e, görevini ifâ ederken neyi, nasıl ve niçin yapması gerektiğini hatırlatan birtakım hitaplar bulunmaktadır. Bunlar daha çok onun bazen karşılaştığı ve kendisine sıkıntı veren bir takım olumsuz durumların aşılmasına yöneliktir. Bunlarda gözetilen temel amaç; onun öncelikli görevinin "tebliğ" olduğunu vurgulamaktır.

Hatırlatma kabilinden olan şu iki ayrı hitabı incelediğimizde, ifâde ettiğimiz bu hususları daha iyi anlayacağız. Bunlardan ilki şudur;

يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ * فَمَ قَانِزِرْ * وَرَبِّكَ فَكَبِّرْ * وَتَيَابِكَ فَطَهِّرْ * وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ *

"Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar! Rabb'inin büyüklüğünü an! Elbiseni temizle! Pislikten (Allâh'a eş tutmak, puta tapmak gibi çirkin şeylerden) kaçın!"⁹

Burada ve bunun bir benzeri olan Müzzemmil Sûresi'nin ilk âyetlerinde geçen يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ "Ey örtüsünü bürünen!" şeklindeki ibârelerle formüle edilen bu hitap oldukça dikkat çekicidir. Acaba niçin burada يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ "Ey Nebi!" ya da يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ "Ey Resûl" gibi benzer hitaplar kullanılmamıştır? Böyle bir hitabın seçilmesi ile İlâhî İrâde'nin vermek istediği mesaj nedir? Kanaatimizce bu soruların cevabı aynı âyetin iniş sebebinde aranmalıdır. Meselâ ilk hitap, Peygamber (a.s.)'in, Hîra Mağarası'nda vahyi alarak evine

⁹ - Müddessir (74): 1-5.

dönmesinden kısa bir müddet sonra nâzil olmuştur. Öyle ki Peygamber (a.s.), ilk vahyi aldığı anda karşılaştığı bu alışılmadık durum nedeniyle heyecanlanmış ve bir beşer olarak korkmuştur. Bu nedenle üzerinin örtülmesini istemiş ve bir müddet sonra yukarıdaki hitap kendisine yöneltilmiştir.¹⁰

Bize göre, bu hitap ile Peygamber (a.s.)'e verilmek istenen mesajlardan bazıları da şunlardır:

1- “*Ey örtüsüne bürünen*” hitabı, Nebi (a.s.)'ye yöneltilmiş bir kınama değil, aksine ona Rabb'inde yapılan bir taltiftir. Çünkü bu ibâre ile yüce Allâh, Elçisi'ni gözetim altında tuttuğunu, izlediğini ve ona değer verdiğini bildirmek istemiştir.

2- Bu hitapta seçilen ifâdeler ve ondan sonra gelen ibâreler, bir taraftan Peygamber (a.s.)'in yüklendiği görevin büyüklüğünü ortaya koyarken, diğer taraftan da içinde bulunduğu bu beşerî-psikolojik durumun (heyecan ve korkunun) geçiciliğine işaret etmektedir.

3- Bu aşamadan sonra Peygamber (a.s.)'in yapması gereken; önceden olduğu gibi insanlardan ayrı kalarak zikir maksadıyla Hıra Mağarası'nda uzlete çekilmesi veya örtüsüne bürünerek insanlardan uzak kalması değil; aksine, insanlara daha yakın olması ve kendisine bildirilenleri muhataplarına anlatmasıdır.

Burada üzerinde duracağımız bir başka husus ise; bu hitabın sâdece Peygamber (a.s.)'in kendi şahsı ve yaşadığı zaman ile kayıtlı olmadığıdır. Kanaatimizce bu hitap, tebliğ etme güç ve yetkisine sahip olan ancak kendisini olumsuz etkileyen bazı şartlar dolayısıyla münzevî bir hayat yaşamayı yeğleyen herkes için geçerlidir.

Burada inceleyeceğimiz ikinci hatırlatma hitabı ise şudur:

فِيمَا رَحْمَةً مِّنَ اللَّهِ لَئِن لَّمْ يَكُنْ لَّكُم مَّا كُنْتُمْ تُكْفِرُونَ لَئِن لَّمْ يَكُنْ لَّكُم مَّا كُنْتُمْ تُكْفِرُونَ لَئِن لَّمْ يَكُنْ لَّكُم مَّا كُنْتُمْ تُكْفِرُونَ
وَسَأَوْرَهُمْ فِي الْأَمْرِ قَبْلًا إِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

“*Allâh'ın rahmeti sebebiyledir ki sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, çevrenden dağılır giderlerdi. Öyleyse onlar(ın kusurlarını) görme. Onlar için mağfiret dile. (Yapacağın) iş(ler) hakkında*

¹⁰ - Bu olay hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî: Câmiü's-sahîh (Sahîhu Buhârî), İstanbul 1401/1981, Tefsîr (Müddessir) 74, (VI.74); Câmiü'l-beyân, XXIX. 143; Ebü'l Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nîsâbü'n-nüzûl, thk: Kemal Besyûnî 'Zağlûl, Beyrut 1411/1991, s. 467; Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî: el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl, Beyrut tsz., IV.645; Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî: Mefâti'hü'l-ğayb, Beyrut tsz., XXX.190; el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'ân, XIX.59; Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr: Tefsîrül-Kur'ân'il-azîm, Beyrut 1412/1992, IV.469; Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî: Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl, Beyrut tsz, s. 325.

onlara danış, karar verince de Allâh'a dayan; çünkü Allâh kendisine dayanıp güvenenleri sever."¹¹

Bu hitabın genel teması içerisinde yer alan istişâre olayı ile ilgili olarak ilk etapta zihinlerde oluşabilecek sorulara cevap olması açısından şu hususu ifâde etmek faydalı olacaktır: Aslında Cenâb-ı Hak, Nebi (a.s.)'sini diğer insanların görüşlerine muhtaç bırakmadan onu her konuda sağlıklı karar alabilen bir konuma getirebilirdi. Kanaatimizce O, bu husustaki emriyle şu mesajları vermek istemiştir:

1- Bir peygamber her ne kadar İlâhî yardım ve özel bilgiye mazhar olsa bile yine de insandır. O halde vahye aykırı olmamak kaydıyla, onun dünya işlerinde uzmanların görüş ve düşüncelerini almaya da ihtiyacı olabilir.

2- İstişâre yoluyla Peygamber (a.s.), kendisine tâbi olanların görüşlerini sorup, gerektiğinde bu görüşlere başvurmakla;

a- Müslümanlara değer vermiş olacaktır. Bu da onların, İslâm toplumunun birer üyesi olduklarını göz önünde bulundurarak sorumluluk duygusuyla hareket etmelerine katkı sağlayacaktır.¹²

b- Alınan kararların uygulanmasının sonunda ortaya çıkan sonuç olumsuz ise, sorumluluk bir kişiye yüklenmeyecek aksine herkes, payına düşeni alacak ve kendi nefisini sorgulayacak dolayısıyla İslâm toplumu dinamizmini koruyarak yaptığı hataları tekrarlamayacaktır. Eğer ortaya çıkan sonuç olumlu ise, bu başarı, sâdece bir kişiye değil bütün Müslümanlara verilen bir nimet olarak kabul edilecektir.

3- Peygamber (a.s.)'in pratize ederek hayata aktardığı istişâre olgusu, hayatın türlü yansımaları karşısında ve problemlerin çözümünde vazgeçilmez bir metot olacaktır. Yukarıda ifâde edilen hitaba bir başka açıdan şöyle de bakılabilir: Bu hitabın başlangıcında Peygamber (a.s.)'in öncelikli olarak yaptığı bazı olumlu fiillerinden, meselâ Allâh'tan bir rahmet olarak insanlara yumuşak davrandığından bahsedilmektedir. Ayrıca bu hitapta onun katı ve sert davrandığı takdirde, etrafında kimsenin kalmayacağı vurgulanmakta, dolayısıyla Müslümanların kusurlarını affederek kendileriyle istişâre yapması emredilmektedir.

Bu hitap ve ondan önceki âyetler Uhud Savaşı'ndan bahsetmektedir.¹³ Peygamber (a.s.) risâlet hayatı boyunca yaptığı savaşlar ve önemli bütün işler hakkında arkadaşlarıyla istişâre etmiştir. Kendisi bu hassasiyetini mezkur savaşın planlanması aşamasında da sürdürerek kendi görüşüne muhalif olarak ağırlık kazanan "düşmanı şehir dışında karşılama" fikrine katılmış, daha sonra da savaş stratejisi bu doğrultuda belirlenmiştir.¹⁴ Ancak gerek savaşın başlangıcında yapılan stratejik hata gerekse savaşa katılan bazı

¹¹- Âl-i İmrân (3): 159.

¹²- Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: el-Keşşâf, I.432; Mefâtihü'l-ğayb, IX.66; Tefsîrü'l-Kur'ân'il-azîm, I.429.

¹³- Sözüünü ettiğimiz âyetler şunlardır: Âl-i İmrân (3): 153-158.

¹⁴- Uhud Savaşı hakkındaki bu istişâre ile ilgili olarak bkz: Muhammed b. Abdülmelik b. Hişâm: es-Sîretü'n-nebeviyye, Beyrut 1412/1992, III.58.

askerlerin verilen emirleri ihlâl etmeleri sonucu gelinen noktada Peygamber (a.s.), ortak sorumluluk duygusuyla hareket ederek kimseyi suçlamamıştır. Onun gösterdiği bu olgunluğu yukarıda incelediğimiz hitapta öven yüce Allâh, aynı zamanda onun, öteden beri yapmakta olduğu istişâreyi sürdürerek Müslümanlara önem vermesini dolayısıyla kendilerine sorumluluk yüklemesini istemektedir.

Bir peygamberin İlâhî görevlerinin yanı sıra yapacağı bazı dünyevî işlerinde, kendisine tâbi olanların fikirlerini de göz önünde bulundurmasının gerekliliğini vahiy ile kayıt altına alan bu hitap aynı zamanda insan fikrine verilen değer de zirvesini oluşturmaktadır.

B – Tehdit

Kur’ân’da Peygamber (a.s.)’e yöneltilen hitapların çoğunluğu teorik bir tehdidi, yani bir beşer olarak hem Peygamber (a.s.)’in hem de Müslümanların yapmaları imkân dâhilinde olup da gerçekleştirmedikleri eylemleri ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bunlar, İlâhî İrâde’ye aykırı davranışları takdirde hem ona hem de onun şahsında mü’minlere bir takım yaptırımları öngörmektedir. Ancak bu tehditlerin yer aldığı hitaplar incelendiğinde, bazılarının Kur’ân’ın hak oluşu, Müslümanların, inkarcıların öğütlerine ihtiyaçları bulunmadığı ve benzeri konulardaki mesajları içeren birer İlâhî bildirim oldukları anlaşılacaktır. Hatta Nebi (a.s.)’nin şahsına yönelik tehditlerin bazılarında onun bir insan olarak tezkiye edildiği açıkça görülmektedir. Şimdi bu tehdit hitaplarını sırasıyla inceleyelim.

1-Hz. Peygamber’in Şahsına Yönelik Tehditler

Muhammed (a.s.)’in peygamberlik hayatı boyunca mücadele ettiği müşriklerden bir kısmının, onu davasından vazgeçirmek için uğraştıkları ve bu bağlamda hoşnut olacağı zannıyla kendisine bir takım önerilerde buldukları bilinmektedir.¹⁵ Bazı âyetlerde de bu grupların takip ettikleri bilindik metot ile mü’minleri imanlarından çevirmek istedikleri bildirilmektedir.¹⁶ Buna rağmen müşriklerin Hz. Peygamber ile devam ettirmek istedikleri bu art niyetli ve ısrarlı diyaloglar zamanla onlar tarafından İslâm dışı bir zeminde şekillenmesi planlanan bir uzlaşma arayışına dönüştürülünce, böyle bir oyuna gelmemesi hususunda Peygamber (a.s.) tehdit edilmiştir. Meselâ müşriklerin ileri gelenlerinden Ümeyye b. Halef ve Ebû Cehil b. Hişâm’ın ona: “Ey Muhammed! Bizim ilâhlarımıza saygı gösterirsen biz de senin dinine gireriz” demelerinden sonra Peygamber (a.s.), bu

¹⁵ - Müşriklerin Peygamber (a.s.)’e yaptıkları uzlaşma teklifleri için bkz: es-Sîretü’n-nebeviyye, I,213 v.d.

¹⁶ -Bu hususla ilgili olan bir âyette mü’minler şöyle uyanılmaktadırlar:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِ طَئِفَةٌ مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُونَكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ فَانقَلِبُوا خَاسِرِينَ

“Ey inananlar! Eğer inkâr edenlere itâat ederseniz, sizi inkârcı yaparlar, o zaman bütün kaybedersiniz” (Âl-i İmrân /149).

müşriklerin Müslüman olacaklarından ümitlenmişti. Nitekim kendisine yapılan bu teklifi derhal reddetmediği için şu ilâhî hitap ile tehdit edilmiştir:¹⁷

وَأَن كَادُوا لَيَقْبِلُونَكَ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلِكَ لِيُؤْتُواكَ بِبَعْضِ أَلْفَاظِكَ وَلَئِن لَّمْ يَلْعَنُوا لَإِذَا لَاتَخَذُوا بِكَ عَصِيانًا * وَلَوْ أَن تَبْتَئْنَا لَقَدْ كُنتَ تَرَكُنَ إِلَيْهِمْ نُجْبَانًا فَلَيْلًا * إِذَا لَأَدْعُنَاكَ ضَعِيفَ الْحَيَاةِ وَضَعِيفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا *

“Az kalsın, sana vahyettiğimizden başkasını bize iftira edesin diye seni bile fitneye düşüreceklerdi ve o takdirde seni dost edineceklerdi. Eğer biz, seni, fikrinde istikrarlı kılmısaydık, sen onlara az da olsa meyledecektin. Ve o takdirde biz, sana mutlaka hayatın da ölümün de kat kat acısını tattırırız. Sonra bize karşı kendine bir yardımcı da bulamazdın.”¹⁸

Bu tehdit hitabı inançla ilgili en küçük bir sapmaya meyletmesi durumunda Muhammed (a.s.)’i açıkça hedef almaktadır. Ancak o, bu ve benzer diğer âyetlerde dikkat çekilen olumsuz eylemlerden hiçbirisini işlememiştir. Zaten böyle bir şey olsaydı, ilgili âyetlerde öngörülen tehditler gerçekleşirdi.

Yukarıda incelediğimiz tehdit hitabında kanaatimizce Peygamber (a.s.)’e ve Kur’ân muhataplarına verilmek istenen mesajlardan bazıları şunlardır:

1- Peygamber (a.s.) ile inanç hususunda uzlaşma arayışına girişenler asla iyi niyetli değildirler; çünkü onlar sâdece taviz koparmak niyetindedirler.

2- Bütün bu tehlikeler karşısında Peygamber (a.s.) İlâhî korumanın altında olduğundan, İslâm dışı gruplardan etkilenmesi ve onların dediklerinin bir kısmını kabul etmesi gibi hususlar söz konusu değildir. Öyleyse onun aracılığıyla insanlara ulaşan her türlü şey Allâh’a aittir.

Bu bağlamda Peygamber (a.s.)’e yöneltilen şu hitap oldukça farklı ve dikkat çekici bir üsluba sahiptir:

وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ * لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ * ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ

“Eğer (Muhammed) bazı sözler uydurup bize iftira etseydi elbette onun sağ elini (gücünü) alırdık. Sonra onun can damarını keserdik.”¹⁹

Peygamber (a.s.)’e yöneltilen ve en ağır tehdit hitabı özelliğini taşıyan bu ifadeler, aynı zamanda Kur’ân’ın tamamının Allâh katından olduğunu şüpheli karşılayanların duydukları endişenin gereksiz olduğunu vurgulamaktadır.

¹⁷ - Lübbâbü'n-nükûl, s. 177, 178. İslâm dışı grupların bu bağlamda yaptıkları diğer teklifler için bkz: Câmiü'l-beyân, XV.130; el-Vâhidî: Esbâbü'n-nüzûl, s. 297; Mefââtü'hü'l-ğayb, XXI.20.

¹⁸ - İsrâ (17): 73-75.

¹⁹ - Hâkka (69): 44-46.

Bu tehdit hitabında kullanılan *مِنهُ الْوَتِينَ* "Onun can damarını keserdik" şeklindeki ifâde, intikam alma konusunda en sert ve en açık bir cümledir.²⁰ Böylece Kur'ân'a herhangi bir beşer sözünün katılması önlenmiş ve bu husus insan aklının anlayabileceği en güzel tarzda ifâde edilerek garanti altına alınmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de yer alan tehdit hitaplarının bir kısmı, sâdece Peygamber (a.s.)'e yöneltilmekle kalmamış aynı zamanda onun şahsında diğer mü'minlere de tevdi edilmiştir.

2- Hz. Peygamber'e ve O'nun Şahsında İnananlara Yönelik Tehditler

Kur'ân-ı Kerim, öncelikli olarak dinî duyarlılığı azalmış ya da hiç kalmamış insanların yanlışlıklardan kurtulmaları ve hatta bütün insanlığın mutluluğu için kendisinin yol gösterici bir hidâyet kaynağı olduğunu belirtmektedir.²¹ Bu gerçeğe rağmen onun, vahye yabancılaşmış dimağlara ve gönülleri işlevsiz kalmış yığınlara her halükârda Peygamber (a.s.) tarafından sunulan bir kaynak olmadığı da ihsas edilerek, gerektiğinde onun geri alınacağı Hz. Peygamber'e ve onun şahsında inananlara yöneltilen şu tehdit hitabı ile bildirilmiştir.

وَلَئِنْ شِئْنَا لَنذَهِبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا

"Andolsun, biz dilersek, sana vahyettiğimizi tamâmen gideririz. Sonra onu geri almak için bize karşı kendine yardımcı da bulamazsın."²²

Abdullâh b. Mesud (5:32/653), bu tehdit hitabında geçen, "Vahye-dilenlerin bir kısmının giderilmesi" ibâresinin, "Kur'ân'ın hafızalardan silinip giderilmesi" anlamına geldiğini söylemiştir.²³

Bu hususta yapılan yorum ne olursa olsun, âyetin ortaya koyduğu tablo oldukça önemlidir. Bu, sarkı karanlık bir gecede insanların yürüebilmesi için yakılan bir ışığın âniden sönmesiyle, oracıkta yürüyenlerin buldukları yerde çaresiz kalmalarına benzemektedir. Halbuki karanlık bir gecede yürümek isteyen insanların muhtaç oldukları en önemli şey, ışık veya bir başka yol göstericidir.

İşte bu hitabında yüce Allâh, mü'minler için çok büyük anlamlar ifâde eden, âdeta her şeylerini oluşturan Kur'ân-ı Kerim gibi büyük bir nimeti onların ellerinden alarak, kendilerini cahiliye dönemindeki kötü durumlarına düşürmekle tehdit etmektedir. Böylece Kur'ân nimetini kaybedenler, sonuçta her şeyini kaybetmiş olacaklardır. Bu gerçek bugün de bütün çıplaklığıyla ortadadır. Öyle ki ahlâkî yönden çökmüş bir toplumda Kur'ân gibi bir

²⁰ - Ayrıntılı bilgi için bkz: Tefsiri'l-Kur'ân'il-azîm, IV.445.

²¹ - Bu konudaki bazı âyetler için bkz: Bakara (2): 2; Neml (27): 77; Lokman (31): 3.

²² - İsrâ (17): 86.

²³ - Câmiü'l-beyân, XV.157.

değerin yokluğu, o toplumun ihtiyaç duyduğu hayatî pek çok şeyin yokluğunun gerçek ve temel sebebidir.

Yine bu çerçevede şu İlâhî hitap da bazı şartlara bağlı olarak Hz. Peygamber'e ve mü'minlere yöneltilen birtakım tehditleri içermektedir:

وَلَقَدْ أَوْحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

“ (Ey Muhammed!) sana ve senden öncekilere şöyle vahyedildi: ‘And olsun eğer Allâh’a ortak koşarsan amelin boşa çıkar ve kaybedenlerden olursun.’²⁴

Bazı müfessirler, Muhammed (a.s.)’in şirke düşmediği hususunun zaten yüce Allâh tarafından bilindiğini belirterek, bu tehdit hitabının sâdece Müslümanlara yönelik olduğunu savunmaktadırlar.²⁵ Bunun da bazı şartlara bağlı olduğunu ifâde eden Fahreddîn er-Râzî (ö:606/1209), Peygamber (a.s.)’in şirke düştüğünü söylemenin mümkün olmadığını, zîrâ şarta bağlı olan bir hükmün doğru olmasından, kendisini meydana getiren cüzlerin de doğru olması anlamının çıkmayacağını belirtmekte ve bu hususu şu âyet ile ilintilendirmektedir:

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ

“Eğer yerde ve gökte Allâh’tan başka tanrılar olsaydı her ikisi de bozulup giderdi. Arş’in sahibi Allâh, onların nitelendirmelerinden uzaktır.”²⁶

Aynı müfessire göre bu sözün doğru olmasından, yerde ve göklerde Allâh’tan başka ilâhların bulunduğu ve bunların fesada uğradığı sonucuna ulaşılamaz.²⁷

Bu tehdit hitabının üzerinde durduğu husus, şirkin iyi amelleri yok edeceği. Öyleyse bu hitap bu konuda titiz davranmayan Müslümanlara yönelik olup onları şirk içindeki diğer inanç ve düşüncelere karşı uyarılmaktadır.

Kur’ân’ın üslubu içerisinde Peygamber (a.s.)’e yöneltilen bir takım tehdit hitapları bazen birden fazla şart taşımakta ve bu şartlar onun tarafından yerine getirilmediği takdirde, öngörülen tehdidin gerçekleşeceği bildirilmektedir:

فَإِنْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يَقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ * وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَتَكُونُوا مِنَ الْخَاسِرِينَ *

²⁴ - Zümer (39): 65.

²⁵ - Örnek olarak bkz: el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân, XIV.277.

²⁶ Enbiyâ (21): 22.

²⁷ - Mefâtihü’l-ğayb, XXVII.12.

“(Ey Muhammed!) Eğer sen, sana indirdiğimizden şüphe ediyorsan senden önce gönderdiğimiz vahiyleri okuyanlara sor. Andolsun sana Rabb’inden sâdece gerçek olan geldi. Sakın şüphe edenlerden ve Allâh’ın âyetlerini yalanlayanlardan olma! Yoksa kaybedenlerden olursun.”²⁸

Peygamber (a.s.)’e yöneltilen bu tehdit hitabıyla, İlâhî İrâde’nin, aslında ona bir şeyleri onaylatmayı hedeflediğini söyleyen Fahreddîn er-Râzî, aynı hususta şu yorumu yapmaktadır: Yüce Allâh, Nebi’sinin bu hususta hiçbir şüphe duymadığını biliyordu. O’nun buradaki gayesi; Peygamber (a.s.)’in bu sözü duyunca açıkça: “Ey Rabb’im, ben şüphe etmiyorum, aksine indirdiğin apaçık deliller bana yeter” demesini sağlamaktır. Bunun bir benzeri de yüce Allâh’ın, meleklerine يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ إِنَّكُمْ كَانُوا يَجْتَابُونَ “*Bunlar mı size tapıyorlar?*” (Sebe / 40) demesidir.²⁹

Burada da güdülen maksat bu sözü duyan meleklerin hak olan cevabı şu şekilde vermeleri ve:

قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيِّنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِإِذْنِ الْمُؤْمِنِينَ

“*Seni tenzih ederiz. Bizim dostumuz onlar değil sensin. Çünkü onlar, cinlere tapıyorlardı, birçoğu da onlara inanıyorlardı.*” (Sebe 34 / 41) demeleridir.³⁰

Biz bu yorumun isâbetli olduğu kanaatindeyiz. Ancak, yüce Allâh’ın, Kur’ân hakkında şüphe edenleri, doğrudan muhatap almayan bu âyet ile uyarılmış olması da mümkündür. Ayrıca istemedikleri halde bâzen kalplerine Kur’ân hakkında bir takım şüpheler doğan Müslümanlar da bu hitabın gereğini yerine getirmek zorundadırlar.

C- Tavsiye

Bu başlık altında inceleyeceğimiz hitaplara değinmeden önce şu hususu açıklığa kavuşturmak istiyoruz. Kur’ân’da tavsiye edilen bir husus tabi ki emir hükmündedir. Dolayısıyla tavsiyelerin fîfâsi hususunda hiçbir muhatap tercih hakkına sahip değildir. Meselâ “... وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا “*Biz insana ana babasına iyilik etmeyi tavsiye ettik...*”³¹ meâlindeki âyette, anne-babaya iyilik yapmada insana herhangi bir serbestî getirilmemiş, aksine bu iş zorunlu bir ödev sayılmıştır. Dolayısıyla tavsiye başlığı altında inceleyeceğimiz hitapların aslında birer emir olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu hitaplar, genel olarak Müslümanların, özel olarak da Peygamber (a.s.)’in bir takım zorluklara, güçleri nispetinde karşı koymalarını istediği için onları bu başlık altında incelemeyi uygun bulduk. Ayrıca mesajları daha yumuşak bir

²⁸ - Yûnus (10): 94, 95.

²⁹ - Mefâti’hü’l-ğayb, XXVII.12.

³⁰ - Mefâti’hü’l-ğayb, XVII.161.

³¹ - Ankebût (29): 8.

üsluba ve daha açık gerekçelere sahip olan bu hitaplar bu yönleriyle de diğerlerinden farklıdır.

İslâm dışı grupların baskılarından çok rahatsız olan Nebi (a.s.)'ye yöneltilen bu hitaplar genellikle sabır tavsiye etmektedir. Meselâ inkârcılardan bazılarının, Peygamber (a.s.)'e söyledikleri uygunsuz sözlerden sonra kendisine şu tavsiyenin yapıldığını görüyoruz:

* وَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا * وَتَرْبِي وَالمَكْدِينِ أُولِي الثَّغْمَةِ وَمَهَّأَهُمْ قَلِيلًا

“(Ey Muhammed!) onların dediklerine sabret ve onlardan güzelce ayrıl. Beni ve nimet içinde yüzen o yalancıları bana bırak ve onlara biraz zaman tanı.”³²

Bu ibârelerde üzerinde durulan en önemli husus; Nebi (a.s.)'nin kendisine faydasız sözler söyleyen kişilerden güzellikle ayrılması ve onlara cevap vermemesidir. Dolayısıyla onun bu tip insanlara takınması gereken tavır, şerefli bir insanın kendisine hoş olmayan sözler söyleyen bir kişiyi muhatap almayarak aldırış etmemesine benzer. Ancak bu hitapta geçen *واجرهم* “Onlardan ayrıl” ifâdesi, bu insanlara “tebliğ yapmaktan vazgeç” anlamına gelmez.³³

Bu tavsiye hitabının sonunda, kendisine çirkin söz söyleyen grupların tehdit edilmesi, Nebi (a. s.)'ye olan İlâhî bir destektir.

İslâm dışı unsurların yaptıkları baskılar nedeniyle zor anlar geçiren Peygamber (a.s.)'e yöneltilen şu hitap da, yine kendisine sabır tavsiye etmektedir:

قَاصِرِينَ إِنِّ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَاسْتَعْفِرَ لِدُنْيَاكَ وَسَبَّحَ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ

“(Ey Muhammed!) Sabret. Allâh'ın va'di mutlaka gerçektir. Günahın için af dile ve akşam sabah Rabb'ini övgü ile an!”³⁴

Bu âyet hakkında şöyle bir yorum yapılmıştır: “Âyetin siyak ve sibakından, burada kastedilen günahın Hz. Peygamber'in sabırsızlığı olduğu anlaşılıyor. O, şiddetli muhalefet ve zulüm nedeniyle Allâh'tan bir mucize ile yardım talep etmesi ve üzerindeki zulmü hafifletmesi için duâ ediyordu. Bu istek, tevbeyle gerektirecek bir günah değildir. Ancak yüce Allâh, elçisine şöyle buyurmuştur: “Senin gibi ulvî bir makamdaki kula böyle bir tavır yakışmaz. Sürdürmekte olduğun davada kararlı olmalı ve özveri göstermelisin. Bunun için Allâh'a yalvar, bağışlanma dile ve hamd et.”³⁵

Peygamber (a.s.)'e yöneltilen tavsiye hitaplarının bazısında sabır olgusunun üzerinde çokça durulmakta ve peygamberler tarihinden anlatılan örneklerle konunun önemi daha da belirginleştirilmektedir. Örneğin Allâh

³² - Müzzemmil (73): 10. 11.

³³ - Bu konuda geniş bilgi için bkz: Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî: Tefhîmü'l-Kur'ân-Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri-trc: Komisyon, İstanbul 1996, VI.501.

³⁴ - Mü'min (40): 55.

³⁵ - Tefhîmü'l-Kur'ân, V.154.

(c.c.)'tan izin almadan kavminin yanından ayrılan sonra da denize atılan ve bir balık tarafından yutulan Yûnus peygamberin başına gelenlere sebep olarak onun sabırsızlığı gösterilmekte³⁶ ve benzer bir sabırsızlık örneği göstermemesi için Nebi (a.s.)'ye de şu tavsiye yapılmaktadır:

قاصيرٌ لحكم ربك ولما تأن كصاحب الحوت إذ نادى وهو مَكْظومٌ

“(Ey Muhammed!) Sen Rabb'inin hükmüne sabret, Yûnus peygamber gibi olma! Hani o, sıkıntıdan yutkularak (Allâh'a) seslenmişti.”³⁷

Bu tavsiye hitabında dikkat çeken husus; Yûnus (a.s.)'un gösterdiği sabırsızlık örneğinin tebliğ görevini sürdürmesinde olumlu bir sonuç vermediği, dolayısıyla onun içinde bulunduğu kötü şartlardan da ancak Rabb'inin yardımıyla kurtulabildiğidir. Bu nedenle aynı doğrultuda hareket ettiği müddetçe Muhammed (a.s.) için de sonuç değişmeyecektir. Öyleyse onun yapacağı şey; Rabb'inin tavsiyeleri doğrultusunda sabretmesi ve tebliğ uğrunda karşılaştığı zorluklara katlanmasıdır.³⁸

D- Bilgilendirme

Ümmî bir Nebi'ye³⁹ indirilen Kur'ân aslında İlâhî bir bilgi kaynağıdır. Risâlet hayatı boyunca Hz. Peygamber'in ihtiyaç duyduğu bilgiler kendisine vahiy yoluyla sunulmuş ve onun yaptığı düzenlenmeler de bu veriler doğrultusunda gerçekleşmiştir. Geçmiş milletler hakkında anlatılan kıssaların, toplumda karşılaşılan problemlere sunulan çözümlerin, Müslümanlar ve diğer inanç gruplarının sorularına verilen cevapların hepsi bu türdendir. Ancak biz burada İlâhî bilginin epistemolojik temellerine dair derin bir araştırmaya girecek değiliz. Amacımız; Muhammed (a.s.)'in herhangi bir tasarrufundan dolayı kendisine yöneltilen ve bu konudaki gerçeğin ne olması gerektiğini ortaya koyan hitapları incelemektir.

Bu başlık altında incelediğimiz temaya uygun olan şu hitap konunun belirginleşmesi açısından da oldukça ilginçtir: “

إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ

“(Ey Muhammed!) sen, sevdiğini doğru yola iletemezsin, fakat Allâh, dilediğini doğru yola iletir. O, yola gelecek olanları daha iyi bilir.”⁴⁰

Ebû Hurayra (ö:59/679), bu hitabın yöneltilmesine dair gerekçeyi şöyle anlatmaktadır:

“ Hz. Peygamber, ölüm döşeğindeki amcası Ebû Tâlib'e şöyle demişti:

³⁶ - Kur'ân'ı Kerim'de, Yûnus (a.s.) ile ilgili olarak aratılanlar için bkz: Saffât (37):139-148.

³⁷ - Bu konudaki farklı yorumlar için bkz: Câmiü'l-beyân, XXIX.44; Mefâtühü'l-ğayb, XXX.98; Tefhîmü'l-Kur'ân, VI.441.

³⁸ - Kalem (68): 48.

³⁹ - Hz. Peygamber'i “Ümmî Bir Nebî” olarak tanımlayan âyet için bkz: A'râf (7): 157.

⁴⁰ - Kasas (28): 56.

-'La ilâhe illallâh de ki, kıyamet gününde onunla senin lehinde şahitlik edeyim.' Onun bu teklifine Ebû Tâlib şöyle karşılık verdi:

-'Kureyş'in beni ayıplamasından ve onu böyle hareket etmeye ölüm korkusu sevketti demesinden korkmasaydım, seni memnun etmek ve sevindirmek için o sözü söyledim."⁴¹

Müşrik geleneğin, tavizsiz ve direniş yüklü bu bahanesinden sonra nâzil olan yukarıdaki hitapta verilmek istenen mesaj şudur: "Ey kulum! Sen tebliğini yapabilirsin ama insanları doğru yola erdirmek senin elinde değildir. Eğer şimdiye kadar Müslüman olanlar için böyle düşünüyorsan yanılıyorsun. Çünkü senin elinde böyle bir imkânın olsaydı, kendisine iman etmesi için çaba sarfettiğin Amcan'a hidâyet verirdin.

Fahreddîn er-Râzi, bu hitap ile *لَكَ لَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* "*Şüphesiz ki sen doğru yola ulaştırırsın*" anlamındaki Şûra Sûresi'nin 52. âyetindeki hitap arasında bir tezat olmadığını söyleyerek şu yorumu yapmaktadır: "Burada yüce Allâh, Elçi'sinin görevini dâvet ve açıklama olarak belirlemiş fakat ona imanı kalbe yerleştirme görevi vermemiştir."⁴² Öyleyse burada üzerinde durulan en önemli husus; doğru yola ulaştırma yetkisinin sâdece Allâh'a ait olduğudur.

Hız. Peygamber'in, inkârlarında ısrar edenlere üzülmesinin gereksiz olduğunu belirten şu ibâreler de yukarıdaki hususu destekler niteliktedir:

وَلَنْ كَانَ كَبِيرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ قَلِيلَ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلْمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِآيَةٍ
وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَى فَلَا تَكُونُ مِنَ الْجَاهِلِينَ

"Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldiyse, haydi yapabilirsen yerin içine inebileceğin bir delik ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mucize getirmiş olasan! Allâh dileseydi elbette onları doğru yola erdirtirdi, öyleyse câhillerden olma!"⁴³

Bize göre şu hitap da bu çerçevede değerlendirilmesi gereken bir anlam taşımaktadır:

إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِعْيًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

⁴¹- Ebû Abdullâh Ahmed b. Hanbel: el-Müsned (Müsnedü Ahmed), Beyrut tsz., II. 434; Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî: Câmiü's-sahîh (Sahîhu Müslim), İstanbul 1401/1981, İman 9, (I.55); Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmîzî: es-Sünen (Sünenü't-Tirmîzî), İstanbul 1401/1981, Tefsîr (Kasas) 29, (V.341); Câmiü'l-beyân, XX.92, 93; el-Vâhidî: Esbâbü'n-nüzûl, s. 347; Tefsîrü'l-Kur'ân'il-azîm, III.406.

⁴²- Mefâtihü'l-ğayb, XXV.2.

⁴³- En'âm (6): 35.

"Dinlerini parça parça edip grup grup olanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin olamaz. Onların hesabı Allâh'a kalmıştır, Allâh onlara yaptıklarını bildirecektir."⁴⁴

Bilgi vermeye yönelik hitaplardan bir kısmı da, Hz. Peygamber'in aile hayatını konu edinmektedir. Meselâ hanımlarının, kendisinden fazla miktarda dünyalık istediklerinde zor durumda kalan Hz. Peygamber şöyle bir çıkış yoluyla bilgilendirilmiştir:⁴⁵

ترجي من تشاء منهم وثووي إليك من تشاء ومن ابتغيت ممن عزلت فلا جناح عليك ذلك أدنى أن تقر
أعينهن ولنا يحزن ويرضين بما آتتهن كلهن والله يعلم ما في قلوبكم وكان الله عليماً حليماً

(Ey Muhammed!) "Hanımlarından dilediğini geçici olarak boşar dilediğinle de evliliğini devam ettirirsin. Geçici olarak ayrıldıklarından tekrar evlenmeyi istemende sana bir günah yoktur. Onların gözlerinin doğruyu görüp endişelenmemeleri ve hepsinin senin verdiklerine razı olmaları için en uygun yol budur. Böylece kendilerine Allâh'ın hükmünün uygulandığını bilir ve onlara eşit davranmaktan memnun olurlar. Allâh, kalplerinizdekini bilir. O, bilendir, âniden öfkeye kapılıp ceza vermeyendir."⁴⁶

Bize göre bu hitap, Peygamber (a.s.)'in hanımlarına öncelikle şu mesajları vermektedir:

1- Yüce Allâh'ın izni olmadıkça Muhammed (a.s.)'i, hiçbir zaman kimse zor duruma düşüremez. Zira O, her zaman Elçi'sinin yardımcısıdır.

2- Muhammed (a.s.)'in yegane görevi, tebliğidir. Hanımları dâhil hiçbir kimsenin onu başka şeylerle meşgul etmeye hakkı yoktur. Onu bu görevinden alkoymak ya da buna sebep olmak günahtır.

3- Hanımları açısından Allâh Elçisi'yle evli olmak diğer nimetlerden daha üstündür. Bunun kıymeti de ancak kaybedilince anlaşılır. O halde peygamberin eşleri, ondan ayrılmayı dolayısıyla bu büyük nimetin ellerinden kaçabileceğini her zaman göz önünde bulundurmalıdırlar, zîrâ ona bu konuda serbestî tanınmıştır.

Bu hitapta, dünya istemleriyle kendisini zor durumda bırakan hanımlarını boşama yetkisinin Peygamber (a.s.)'e verilmesi çok önemlidir. Ayrıca şu hitapta olduğu gibi onun şahsıyla ilgili bazı özel durumlar da yine vahiy aracılığıyla açıklığa kavuşturulmuştur:

⁴⁴ - En'âm (6): 159.

⁴⁵ - Bu âyetin iniş sebebi için bkz:el-Vâhidî: Esbâbü'n-nüzûl, s.371.

⁴⁶ - Ahzâb (33): 51.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَعْلَمْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا آفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمِكَ
 وَبَنَاتِ عَمَاتِكَ وَبَنَاتِ خَالَكَ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَالْمَرَأَةَ الْمُؤْمِنَةَ إِن وَهَبْتَ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِن
 أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا قَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ
 أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

“Ey Nebi! Biz, mehirlerini verdiği eşlerini Allâh’ın sana savaştan ganimet olarak verdiği kadın esirlerini, amcanın, halanın, dayının ve teyzelerinin seninle göç eden kızlarını sana helâl kıldık. Bir de mehirsiz olarak Peygamber’e varan ve Peygamber’in de kendisini almak istediği inanmış kadını, diğer mü’minlerden ayrı olarak sâdece sana helâl kıldık. Biz, eşleri ve kadın esir hizmetçileri hakkında mü’minlerden yapmalarını istediğimiz şeyi bildirdik ki sana bir zorluk olmasın. Allâh çok bağışlayan çok esirgeyendir.”⁴⁷

Hz. Peygamber’in kimlerle evlenebileceği hususunda bilgi veren bu hitap, bütün çağrışımla sâdece ona yöneltilmemiştir. Çünkü hitabın içeriğindeki, *“mehirsiz olarak Peygamber’e varan kadınla”* ilgili bölümdeki, *“sâdece sana”* şeklindeki ibâreler, bundan önceki kısmın Allâh Resûlü’nü olduğu kadar, diğer Müslüman erkekleri de ilgilendirdiğini ortaya koymaktadır.⁴⁸

Bazı müfessirler, bu hitap ile Peygamber (a.s.)’in evlenebileceği kadınların sayısına bir sınırlama getirildiği görüşündedirler.⁴⁹ Diğer taraftan, incelediğimiz bu hitap her ne kadar Nebi (a.s.)’nin evleneceği kadınların kimler olacağını belirtip, kendisine bazı ayrıcalıklar tanımış olsa bile, peygamber olduğu için ona bu konuda sınırsız bir özgürlüğün tanınmadığını da vurgulaması açısından oldukça önemlidir.

Bu duruma benzer olarak, yirmi üç yıllık tenzil sürecinde nâzil olan bilgilendirme amaçlı bazı hitaplar, Muhammed (a.s.)’in, helal olan bazı şeyleri, bir peygamber olması dolayısıyla haram kılma yetkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Örneğin, hanımlarından birisinin ikram ettiği bal şerbetinin hoş olmayan bir koku salgıladığı diğer hanımları tarafından dile getirilince, kendisi o andan itibaren bir daha aynı şeyi içmemeye karar vermiş ancak aldığı bu karar şu ilâhî hitapla uygun görülmemiştir:⁵⁰

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

⁴⁷ - Ahzâb (33): 50.

⁴⁸ - Bkz: el-İtkân, II.43.

⁴⁹ - Geniş bilgi için bkz: Câmîü'l-beyân, XXII.22; el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, XIV.207; Tefhîmü'l-Kur'ân, IV.438, 439.

⁵⁰ - Bu olayla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: el-Buhârî: Tefsîr (Tahrîm) 66, (VI.68); Câmîü'l-beyân, XXVIII.158, 159; el-Vâhidî: Esbâbü'n-nüzûl, s. 461; el-Keşşâf, IV.562; Mefâihü'l-ğayb, XXX.41; el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, XVIII.177.

“Ey Peygamber! Niçin, Allâh’ın sana helâl ettiği şeyi, eşlerinin hatırı için kendine yasaklıyorsun? Allâh bağışlayandır, esirgeyendir.”⁵¹

Aslında Peygamber (a.s.)’in değerini yücelten bu hitap İslâm’ın yerleşmesinde onun şahsî çabalarının ve diğer tasarruflarının İlâhî İrâde tarafından tasdik edildiğinin bir delilidir. Eğer böyle olmasaydı, yukarıdakine benzer münferit olaylara bu türden İlâhî müdahaleler gerçekleşmezdi.

Bize göre bu hitabın vermek istediği en önemli mesaj; vahyî bir tasarrufun peygamber de dâhil olmak üzere hiç kimse tarafından aşılamayacağıdır. Bu hitap, aynı zamanda Peygamber (a.s.)’i örnek almak isteyenlerin, bazı helalleri kendilerine haram kılmaları gibi davranışlarının da asla meşru olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan bu hitap, Son Vahyi, Muhammed (a. s.)’in kendi düşüncelerinin bir yansıması olarak kabul edenlere de şu mesajı vermektedir: Çok ağır bir yük olan Kur’ân’ı kendisine vahyettiğimiz Muhammed, Müslümanları da ilgilendiren en küçük bir meselede bile, Allâh’ın izni olmadan hareket edemez, herhangi bir tasarrufta da bulunamaz.

Peygamber (a.s.)’e yöneltilen bu hitaplar, onun prensiplerinin, dolayısıyla İslâm’a mal olmuş uygulamalarının yüce Allâh’ın gözetiminden ve tasdikinden geçtiğini ispatlamaktadır. Dolayısıyla bu da sünnetin değerini ortaya koyan bir ölçüdür. Öyleyse sünnetin İslâm İnanç Sistemi’nin şekillenmesinde oynadığı rolü görmezlikten gelen hatta onun bu bağlamda herhangi bir işlevinin olmadığını savunanların da söz konusu hitaplardan almaları gereken önemli mesajlar bulunmaktadır.

Sonuç

Kur’ân-ı Kerim’in öğretileri arasında Muhammed (a.s.)’in şahsına doğrudan yöneltilen hitaplardan bazılarını muhteva ve şekline göre çeşitli başlıklar altında inceledik. Bunlar genel olarak, Peygamber (a.s.)’in risâlet hayatı boyunca sergilediği bazı davranışlarını, içinde bulunduğu durumu ve bu bağlamda tasarlamış olduğu bir takım düşüncelerini konu edinmektedirler.

İncelediğimiz hitaplarda verilen mesajlar sâdece Nebi (a.s.)’ye yönelik değildir. Bunlar, onun yanı sıra Müslümanlara, ayrı fikir ve kanaatler taşıyan bir takım insanlara ve diğer din mensuplarına da yöneltilmiştir. Bu mesajları yönelttikleri şahıs ve içerikleri açısından şöylece özetleyebiliriz:

Muhammed (a.s.)’e Yönelik Mesajlar:

Peygamberler, insanlardan pek azına nasip olan nübüvvet makamına eriştirilmekle zaten çok büyük bir nimete kavuşturulmuşlardır. Her peygambere verilen bu nimetin yanı sıra, Muhammed (a.s.)’in **Evrensel Kur’ân Mesajı** ile bütün insanlara gönderilmiş olması gibi, diğer peygamberlere nasip olmayan bir ayrıcalıkla desteklenmesi de ona verilen özel bir nimettir. Buna rağmen yine de o, bir insandır ve risâlet görevini yerine getirirken bile

⁵¹ - Tahrim (66): 1.

beşerî kimliğinden hiçbir zaman sıyrılmamıştır. İşte kendisine yöneltilen bu hitaplar onun bu yönünün kontrol altında tutulduğunun ispatıdır. Bu bağlamda kendisinin, insanlardan çekinerek içinde saklamayı yeğlediği bazı düşüncelerinin İlâhî kayıtla açığa vurulması da bu kontrolün boyutları için bir ölçüdür.

Burada ifâde etmek istediğimiz bir başka husus da, bir beşerin yüce Allâh tarafından muhatap alınarak yaptığı işlerdeki doğru ve yanlışlarının kendisine gösterilmesi hatta sıkıntılı zamanlarında İlâhî öğütlerle teselli edilmesidir. Hiç kimsenin inkâr edemeyeceği bu İlâhî yönelişler şüphesiz ki Peygamber (a.s.)'in değerini yüceltmekte ve Rabb'inin ona olan sevgisini göstermektedir.

Müslümanlara Yönelik Mesajlar:

Müslümanlar, Muhammed (a.s.)'in bir peygamber ve aynı zamanda bir kul olduğu yönündeki temel olgunun ışığında, Kur'ân'daki hitapların vermek istediği mesajları vahyin tarihî arka planıyla okumak ve anlamak durumundadırlar. Çünkü her devrin muhataplarıyla yakın bir diyalog çağrışımı içinde olan bu vahiy kesitlerinin sevk edildikleri anlamı ortaya çıkarabilmek için onların indiği çağın ruhunu iyi kavramak ve onları daha sonraki zamanların ruhuna da birer **özne** olarak müdahale ettirmek gerekir. Zaten Muhammed (a.s.)'in "resûl ve kul olmak" gibi ayrılmaz iki özelliği arasındaki denge de ancak böyle bir aşamadan sonra sağlıklı olarak kurulabilir. Önceki ümmetlerin, peygamber ve peygamberlik makamı hakkında yaptıkları tamiri imkânsız yanlışlıkların, metedolojisi iyi belirlenmemiş okuma ve anlamalar sebebiyle ortaya çıktığı gerçeği, böyle bir aktiviteyi zorunlu kılmaktadır.

Öyleyse incelediğimiz hitaplarda verilmek istenen mesajları iyi algılayabilen inananlar, bir taraftan Muhammed (a.s.)'in beşerî münâsebetlerinde yanılabilceğini, diğer taraftan da, Hz. Peygamber'in hareketlerinin İlâhî hitaplarla kontrol edildiğini göz önünde bulundurarak;

a-Muhammed (a.s.)'in her şeye rağmen bir insan olduğunun,

b-Muhammed (a.s.)'in bir peygamber olarak diğer insanlarda bulunmayan pek çok meziyet ile donatıldığının farkına varacaklardır. Böylece onlar, İlâhî İrâde'nin müdahale etmediği ve doğrulamasına gerek görmediği Peygamber (a.s.)'in düşünce ve eylemlerini gönül rahatlığı ile yerine getirilmesi gereken birer İlâhî kural olarak benimseyeceklerdir.

Kanaatimizce, Peygamber (a.s.)'in birtakım tasarruflarına teyit amaçlı olarak yöneltilen bu hitapların bir kısmı, onun hareketlerinin sıradan bir insanın eylemleri olmadığını vurgulamakta; sünnete önem vermeyen, dolayısıyla onu basit bir olgu olarak gören birtakım insanlara da gerekli mesajı sunmaktadır.

Diğer Gruplara Yönelik Mesajlar:

Kurân'daki hitaplardan bazıları, Peygamber (a.s.)'e tuzak kuran ve ona zarar vermek isteyenlere de tarihsel birer gönderme yaparak Cenâb-ı Hakk'

ın, Nebi'sini asla yalnız bırakmayacağını ve hiç kimsenin ona zarar veremeyeceğini bildirmektedir. Bu çerçevedeki kınama içerikli mesajların en önemlisi; peygamberlerini îhâlaştıranlara yöneltilmekte ve elçilerin de sâdece birer insan oldukları kendilerine hatırlatılmaktadır.

Bu hitapların içeriğindeki İlâhî müdahaleler, İlâhî bir korumaya mazhar olan Kur'ân-ı Kerim'in zamanımıza kadar sağlıklı şekilde ulaşması için bir zorunluluktur. Böylece yüce Allâh, hem Kur'ân Mesajı'nı hem de onu insanlara ulaştıran Elçi'sinin İlâhî sevke tâbi örnekliliğini sâdece düşmanlara karşı değil, Muhammed (a.s.)'in beşerî özelliklerinin oluşturabileceği zaaf-lara karşı da korumuştur. Zaten incelediğimiz hitaplar da böyle bir garantinin ebedî birer tescilidirler.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdûlbâki, Muhammed Fuâd (ö:1338/1963): **el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfâzi'l- Kur'âni'l- Kerim**, İstanbul 1404/1984.
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil (ö:256/869): **Câmiü's-sahîh (Sahîhu Buhârî)**, İstanbul 1401/1981.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed (ö:241/855): **el-Müsned (Müsnedü Ahmed)**, Beyrut tsz.
- İbn Hişâm, Muhammed b. Abdülmelik (ö:218/833): **es-Sîretü'n-nebeviyye**, Beyrut 1412/1992.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö:774/1372): **Tefsîrü'l-Kur'âni'l- azîm**, Beyrut 1412/1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (ö:711/1311): **Lisânü'l-Arab**, Mısır tsz.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed (ö:671/1272): **el-Câmi' li ahkâmi'l- Kur'ân**, Kahire tsz.
- el-Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ (ö:1399/1979): **Tefhîmü'l-Kur'ân-Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri-** Trc: Komisyon, İstanbul 1996.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî (ö:261/874): **Câmiü's-sahîh (Sahîhu Müslim)**, İstanbul 1401/1981.
- er-Râzî, Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer (ö:606/1209): **Mefâtihü'l-ğayb**, Beyrut tsz.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr (ö:911/1505): **el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân**, İstanbul 1398/1978.
- : **Lübâbü'n-nükûl fi esbâbi'n-nüzûl**, Beyrut tsz.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö:310/923): **Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l- Kur'ân**, Beyrut 1408/1988.
- et-Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö:279/892): **es-Sünen (Sünenü't-Tirmîzî)**, İstanbul 1401/1981.
- el-Vâhidî en-Nîsâbü'rî, Ebü'l Hasan Ali b. Ahmed (ö:468/1075): **Esbâbü'n-nüzûl**, thk: Ke-mâl Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1411/1991.

Wensinck, A.J. (ö:1358/1939): **el-Mu'cemü'l-müfehres-lî elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî**, Leiden 1355/1936.

ez-Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer (ö:538/1144): **el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl**, Beyrut tsz.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ (ö:1205/1790): **Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus**, Beyrut tsz.